

25 OCAK 1931

-Lâ Edriyye

aklı münfeil ayırır. Birincisi, ikincisi yani tercibe tarafından tedarük edilmiş maddeleri ter-tip altına almak itibarıyla zihindir, akıldır. (Ba. **Intellect**) — Batı medreseleri aynı mahiyette (oğula nisbetle baba), gayri mahiyette (eserine nisbetle sanatkar), mümasil mahiyette (insana nisbetle tanrı) eser husule getirmesine göre mütevatı, meşkül, mümasil üç nevi fail temyiz ediyorlar. — İbni Sina (maddeden mücerred her mahiyete akli feal) diyor. (Hu) — (Akli feal olmak cihetinden sıfatı mezkûresi ile, kendisinin iştirakiyle, akli heyulânîyi kuvveden fiile çıkarır.) (Aynı mahal) — (Bil-kuvve mevcut olan ve kendisi vasıtasıyla fiile çıkan ukule kıyas ile akli feal tesmiye olunur. Nasıl ki akli heyulânî de ona kıyasla akli münfeil tesmiye olunur. Onlar beyninde olan ukula da akli müstefat derler.) (İbn) Ba. **Intellect**.

(En maruf olan rey meşaiyenidir. Eşya bize hariçten kendilerine benzeyen suretler gönderir. Bu suretler akli feal tarafından makul haline konulur. Akli münfeilde ahzolonmaya ihtisas peyde eder.) (Malebranche. Hakikatın araştırılması. 1110 II. - Bab 3) — (Ba. **Intellect**)

Agent (Intellect)

Medrese. Lâ. **Intellectus Agens**. — Batı dillerinde müşterek olarak kullanılır. — Kar. Akli feal: (Bil kuvve mevcut olup kendisi vasıtasıyla fiile çıkan ukule kıyas ile akli feal tesmiye olunur.) Bunu yukarıki bendde gördük: (Akli feal akli olmak cihetinden cevheri suridir. Maddeden, madde âlâkindan teorid değil, fakat fizatihâ kendisi mahiyet olan cevheri suridir. (Hu. - 80) — Ba. **Actif, intellect**.

Agent kelimesi burada aktif müradifidir. Bunun için başkaca bir karşılık düşünülmesine lüzum yoktur. Ancak birincisi asıl Lât. İkincisi aynı dilin orta zaman mahsulüdür.

Ageusia

Yu. Littré'nin tıp lûgatında *ἀγέουσία* şeklinde yazılmıştır. Bu dilde elde bulunan Chassang'ın büyük sözlüğünde *ἀγέουσία* kelimesi görülmüştür. — Al. İbn. başka türlü olmamalıdır. — Tü. kitaplarda bir karşı-

Agnation

Lâ. **Agnatio**. Baba tarafından kan akrabalığı — babanın ölümünden sonra doğum — Al. ve İbn. aynı kelimeyi kullanıyorlar. — Bir yerde karşılığı görülmemiştir. — Ki. karşılığı yoktur. Ancak **Agnat** hakkında evlâdı zükür denilmiştir. Halbuki Roma hukukunda aile reisinin hükmü altında bulunanların hepsi de erkek olsun, kadın olsun bunda dahildi. İsh. Usubet denilmektedir. Asabe. Ar. Bir kişinin peder tarafından olan akrabası. — Bir kimsenin tasarruf ve takvîyetinde olan akrabası. (Kt) — Lâ. verilen mânaya uyar.

Soy. Tü. İrk, neseb — ecdat ve eslâf — akraba ve taallukat (Kat) irk ve nesebin sübutunda ve ecdada nisbetinde, insanların toprağa yerleşmesinden sonra, erkek esas tutulduğundan (pedersahlı aile, pederi aile) böyle akrabaya soydaşlar ve akrabalığa soydaşlık diyoruz. — Ancak burada maksat kan akrabalığına mukabil medenî akrabalıktır. Bu karşılık Lâ. baba tarafından akrabalık mânasına uyarırsa da, içtimaiyatın gözönünde tuttuğu münasebete pek de uymaz. Dk. Kayınlık demiştir. Kayın zevce ve zevce biraderidir. İfadesi istenilen aile şekli ile bunun hiç bir alakası görülmemiştir. Bunu boş bırakmak, yahut Latince sine bakarak soydaşlıkta karar kılmak ve batıda olduğu gibi mânâyı tahsis etmek lâzımdır. — Ko. Kayınlık demiştir.

İçtimaiyat. — Roma hukuku tâbiri. Kentdaş, hemşehri, bir kasabalı olmaktan gelme akrabalık. Bunu karşılığı tabii akrabalık, kan akrabalığı. — Baba velâyetine tâbi olanlar kendi aralarında **Agnat** sayılırdı. Aileye evlâtlık veya evlenme sureti ile girmek o velâyetin nüfuzu altına girmekti. Soydaş olanların hukukunu kazanmaktı. Azat olmak yahut başka bir aile tarafından evlâtlığa kabul edilmek suretiyle aileden çıkmak, kendi hukukunu kaybetmekti.

Agnosie

Yu. *ἀγνοσία* Başında ilk harf kendisinden sonra gelenin yokluğunu ifade eder. — *γνώσις* Marifet — malûmat — ilim ve hikmet — istifak. — İki birden bilgi yokluğu, cehalet — müphemlik, meghuliyet, karanlık — maruf olmayış. — Al. ve İbn. Fr. hemen farkıdır.

Bir kitapta karşılığı görülmemiştir. İsti. Amayı ihtisas. Bunun ilk cüzünü görmüştük. Ba. **Achromatopsie** — İhtisas. Kt. görülmüştür. — Tü. Hoşa gidecek veya can sıkacak tarzda mütehasis olmak. İntibaati maddiye ve manevîyeyi duymak kabiliyeti, duygu — hevesi sedid, ihtiras, (Bt) — O halde amai ihtisas duygu ve duymak körlüğü olur. Halbuki bu kelimenin marazî ruhiyatta ifade ettiği mânânın ihtisas ile alakası yoktur. Nasıl ki Yunancası da başka mahiyette değildir. Bilâkis eşyayı ve bunların malûm ve maruf timsallerini, âlâmetlerini tanıyamamaktır. Bu noktadan encümenin koyduğu bu karşılık maksadı ifade etmez.

Fakdı teşhis. (Hastalanmadan evvel pek kolaylıkla tanılan herhangi bir şeyin evsafı hikemiyesini tanıyamamak, halîne denilir) (Mih - 282) — Bu tâbir evvelkine nisbetle doğrudur. Yalnız fakıt yerine fikdan demek istimale daha uygun gelirdi. — Bunu görmüş-tük. (Ba. **Aboulie**)

Fakdı teccessüm. (Dimağın bazı noktaları harap olunca eşyayı tanımak... kabiliyetini kayboluyor. Buna fakdı teccessüm... ismi verilir.) — (Mas - 465) — **Teccessüm**: Ar. Azim nesneye azim ve ikdam eylemek. — Bir arzın bir semtini kastedip orasına azim ve tevecüh eylemek — bir taifeden bir adamı ihtiyar eylemek. (Kt) — Tü. Cisim ve vücut peyda etme. — Görünme, gözönüne gelme (Kat) tarif doğrudur. Kelime aslına uymaz.

Tanımak. Tü. Birisi ile muarefesi olmak, marufu olmak — fark ve temyiz etmek, kim olduğunu tesbit etmek (Kat) — Yu. aslına kendi menfi şekil de uygundur. Bu halde tanıyamazlık diyoruz. Dk. **Tanımsızlık** demiştir. Tanı Tu. bulmuyoruz. Fakat tanımak mânasında olarak koy. görüyoruz. (Bt) Bunu tanıyamazlıktan üstün buluyoruz. Daha sadedir. — Ko. Tü. imlâsı ile Yü. kabul etmiştir.

Marazî ruhiyat. — Eşyayı veya bunların kullanılan vasıtalarını, remizlerini teşhis etmek kuvvetinin kayboluşu. Bu, bir çeşit idrâk hafızasızlığıdır. İhsas devam eder. Fakat idrâk, yani eşyanın varlık ve mahiyet âlâmetleri olarak ihsasların tefsiri, kendilerine mâna veriş örtadan kalkar. Ne kadar hassa varsa o kadar ademi teşhis, Türkçesi ile o kadar tanımsızlık vardır.

Basarî tanımsızlık. — Külli ve cüzî ruhî körlük. (Lâfzî körlük bunun cüzî halidir.) Gözün ikisi de bulunduğu halde görememektir. Daha doğrusu anlayamamaktır. Gördüklerini tanıyamamaktır. — **Semi tanımsızlık**. Külli veya cüzî ruhî sağırılık. (Lâfzî sağırılık bunun cüzî halidir) Kulağın her ikisi de bulunduğu halde işitmemektir. Meselâ bir gürültünün, bir çan veya zil sesi olup olmadığını kendisinden ayı-

ramamaktır. — **Lâfzî tanımsızlık**. Mücessematı tanıyamamaktır. Bir cismin haiz olduğu suretleri, şekilleri lâmîse vasıtasıyla tanıyamamaktır. Meselâ mikâpları küreden ayıramamaktır. — **Tımsalsızlık**. Lâmîsa vasıtasıyla bir şeyin mahiyetini tanıyamamaktır. Meselâ bir yumuşaklık duygusunu bir hav veya tüye delâlet edip etmediğini ayıramamaktır. Bunun tefsirini yapamamaktır. — Bu saydığımız tanımsızlıklar şamme ve zaikada da olur.

İhtar. — **Baldwin**'in sözlüğünde **Al. Agnosticizm** müradifi olarak gösterilmiştir. Fakat Eislere göre Sokrat'ın mezhebine tatbik olunur. Ancak bir şey biliyorum, o da bir şey bilmediğimdir vecizesini ifade eder. Bazan **Agnosia** şeklinde yazılır. Freud tarafından icad olunmuştur. (1891) Kısmen **Asymbolie** dedikleri buna dahildir.

Agnosticisme

ἀγνοσις Yu. Bilinmez, meçhul — bilmez, cahil. — **Al. Agnosticizm** — İbn. Fr. farkıdır. — Kar. **Laedriye**: (Sıfatı ilâhiye babında... Laedriye biz hiç bir sıfat bilmiyoruz. Cenabı Hakka tatbik olunan her sıfat sadetten hariçtir. Çünkü bizim zihnimiz izafî, mütenahi, nakıstır. Ancak izafiyi, nakısı tasavvur edebiliriz diyorlar.) (İzf. - 204) — (Bugün izafiyetî ilmi beşer hakikati kabul eden felsefenin ve filozofların bilâistisna cümlesi de mabadütabiiyye bahsinde laedriye itikadındadır.) (Kaf - 1-43) — **Scepticisme** yerinde de kullanılmıştır: (Bizim istilâhâtı kadimimizde laedriye kelimesi eski lisanı felsefemizde **Scepticisme** mukabili idi.) (Aynı mahal) — Evvelki **Spencer** de gördüğü üzere mabadütabiiyenin faydasızlığını ve lüzumsuzluğunu öne sürmüş olanların mezhebidir. Berikisi ise (hakayığın sübutunu da, ademi sübutunu da inkâr edenlerin düşüncesidir.) (Si - 30) — Bunun için eski bir mezhebin adını kayıma verip bunun tersine eskisine de yeni bir isim koymak, tarihin gelişini şaşıracağı gibi, zihni de hakikatı araştırmak ve ifade etmek bakımında istikametinden çevirmiş olur.

Tasavvuf dilinde irfan (*γνῶσις*): (Müridin kudreti dahilinde tanrıyı bilmeye hasrolduğundan ve böylece bilenlere arif denildiğinden, mevzuu vücud: mutlakdan ibaret mabadütabiiyyeyi inkâr edenlere Ar. istilâh ile lairfaniye demek daha doğru görünüyor. Böylece kabul edilmiş irfaniye tâbiri ile de vahdet ve muvazene hasıl olur. Kelimeler üzerinde mevcut karışıklık da ortadan kalkar. Tarihî kullanılışı da bildiği üzere değiştirilmiş olmaz.) (Ba. **Gnosticizm**, **Gnostique**)

Buna bilmezçilik diyoruz. Kendisine bilmemeyi, vücudî mutlaka vusul imkânını kabul etmeyenlerin ve bunu da kendilerine meslek tutanların yolu mâna-

Laedriye

اللاأدرية

لا يحس طعم الأشياء في فمه على حقيقتها، وهكذا.

(ب) ثم شكّكوا في البديهيات، بسبب اختلاف الآراء، واعتراض العقلاء حولها. وكلهم يجزم بصواب رأيه، ويطلان أقوال مخالفيه فكيف تكون على يقين من صدق بعضها دون بعضها الآخر؟.

(ج) وإذا وقع الشك في الحسيات والبديهيات فإن ما يتركب منهما من المقدمات، وما يبنى عليهما من الأدلة النظرية يتطرق إليه الشك وحينئذ «لا وثوق بالعيان، ولا رجحان للبيان، فوجب التوقف»^(١).

وهذا هو موقف اللاأدرية القائلين بالتوقف في وجود كل شيء وعلمه، وهم - بموقفهم القائم على الشك - عاجزون عن التوصل إلى علم، أو إعطاء حكم، أو التوصل إلى يقين. وهو موقف هدام، يلغى المعرفة، ويبطل الحقائق، ويناقض الفطرة السليمة ويهدر قيمة العقل، ودوره في الفهم والاستنباط والكشف عن المجهول، وتصحيح أخطاء الحواس، بل أخطاء العقل نفسه.

وقد حاول المفكرون - قديما وحديثا - أن يظهروا خطأ هذا الموقف اللاأدرى، وأن يبطلوا أسسه، واجتهدوا في أن يلزموا أصحابه بأن الإنسان لا يمكن أن يخلو -

لغة: درى الشيء وبه أى علمه (كما فى اللسان)^(١).

واصطلاحاً: مذهب فلسفى تقول به فرقة من الفرق السوفسطائية وقد ظهرت السوفسطائية فى الفكر اليونانى السابق على سقراط وبرع هؤلاء فى الجدل والمغالطة، وعارضوا المذاهب الفلسفية والمبادئ الخلقية، وضربوا بعضها ببعض، وجادلوا فى أن هناك حقاً وباطلاً، وخيراً وشرّاً، وصواباً وخطأً، وقالوا: إن الإنسان هو مقياس كل شيء، فهو مقياس النفع والضرر، والخير والشر والعدل والظلم. وذهب بعضهم إلى أنه لا يوجد شيء، وأنه إذا وجد شيء فالإنسان قاصر عن إدراكه. وإذا افترضنا أن إنساناً أدركه فإنه لن يستطيع إبلاغه لغيره من الناس.

وهكذا آثار السوفسطائيون الشكوك حول المعرفة وأسسها، وجعلوا الوصول إلى الحقائق واليقين أمراً عسيراً أو متعذراً.

(أ) وقد شكك السوفسطائيون فى الحسيات، بسبب أخطاء الحواس فالأحوال قد يرى الواحد اثنين، والعين ترى المتحرك - كالظل - ساكناً، وراكب السفينة يراها ساكنة، على حين يرى الشاطئ متحركاً. والوجه يرى فى المرآة طويلاً وعريضاً ومُعَوَّجاً بحسب شكل المرآة. والنائم يرى فى نومه ما يجزم به، مثلما يجزم بما يراه فى يقظته، والمريض

age of 9 she induced her parents to let her join a community at Montepulciano called "Sisters of the Sack" because of their coarse garments. Her holiness and intelligence impressed the nuns, and she was made bursar when only 14. A year later she accompanied an older nun to Proceno to found a new convent. She was soon elected abbess. In her new position she increased her austerities, fasting on bread and water, and sleeping on the ground. The citizens of Montepulciano, desiring her return, offered to build a convent in a place formerly occupied by a house of ill fame. Agnes became prioress there (1306) and placed the convent under Dominican patronage. She was a competent administrator, often providing miraculously for the needs of her sisters. Simplicity and ardor were the keynotes of her spirituality. Her vita reports that she was favored by apparitions of the Blessed Virgin, the Christ Child, and the angels, and that showers of white, cross-shaped particles "like manna" fell upon her and the places where she prayed. She died after a painful illness. As patroness of Montepulciano, she is represented with a model of the city in her hands; in Italian art she is associated with *Catherine of Siena and *Rose of Lima.

Bibliography: RAYMOND OF CAPUA, *Vita*, ActSS April 2:790-810. *Année Dominicaine*, 23 v. (Lyons 1883-1909) April 2: 519-546. A. WALZ, *Die hl. Agnes v. Montepulciano* (Dülmen 1922). Butler Th Attw 2:135-137. G. DI AGRESTI and D. VALORI, *BibSanct* 1:375-381.

[M. J. FINNEGAN]

AGNES OF POITIERS, ST., abbess; d. c. 589 (feast, May 13, in the Diocese of Poitiers). She was the adopted daughter of St. *Radegunda, the wife of Chlotar I, King of the Franks (d. 561). In 550 Radegunda fled from her husband after he had killed her brother. She found temporary refuge in several communities and finally founded the convent of the Holy Cross in Poitiers, which was consecrated by St. *Germain in 561. About 570 Radegunda and Agnes visited Arles to study the rule of St. *Caesarius. Subsequently the rule was adopted at Poitiers, and Agnes became the first abbess, but she was replaced in 589 after a revolt by dissatisfied elements in the convent. Agnes is remembered for her connection with the poet *Fortunatus, who was also a correspondent of her mother. Her relics are preserved in the church of St. Radegunda, and her tomb is a popular place of pilgrimage in the area.

Bibliography: GREGORY OF TOURS, *Historia Francorum* 9,39-42 in MGSrerMer 1:393-404. F. G. HOLWECK, *A Biographical Dictionary of the Saints* (St. Louis 1924) 33. R. AIGRAIN, *Catholicisme* 1:216. Mercati-Pelzer DE 1:56. P. DE MONSABERT, *DHGE* 1:973-974. G. ALLEMANG, *LexThK* 2 1:199.

[J. F. FAHEY]

AGNESI, MARIA GAETANA, mathematician: b. Milan, May 16, 1718; d. Milan, Jan. 9, 1799. Maria Agnesi, one of 23 children of a rich and cultured family, had mastered eight languages before her 13th year. At 20 she began the work that resulted in the publication of *Le Istituzioni Analitiche* (1748), a precise summary of the mathematical knowledge of the time. In volume 1 appeared the cubic curve, given earlier by *Fermat in the form $(a^2 - x^2)y = a^3$ and discussed by Guido Grandi in his *Quadratura circuli et hyperbolae*, 1703 and 1710. Although the formula did not originate with Maria Agnesi, it attracted the attention of mathematicians through her publication and was known subsequently as the "Witch of Agnesi" or the "Curve of

Agnesi." She also translated, but did not publish, the *Traité analytique des sections coniques* of *L'Hospital. Maria Agnesi served 2 years as professor of mathematics at the University of Bologna. She desired to enter the Augustinians, but during her lifetime this community was suppressed. On the request of Pope Benedict XIV, she directed the women's section of the Pio Istituto Trivulzio, a home for aged and sick poor.

Bibliography: F. CAJORI, *History of Mathematics* (2d ed. rev. New York 1919). F. F. MULCRONE, "The Names of the Curve of Agnesi," *American Mathematical Monthly* 64 (1957) 359-361. A. REBIÈRE, *Les Femmes dans la science* (Paris 1897). T. KLOYDA, "The Walking Polyglot," *Scripta Mathematica* 6 (1939): 211-217.

[T. À K. KLOYDA]

AGNOSTICISM

An attitude of mind toward man's knowledge of God; namely, that God is humanly unknowable. Etymologically, agnosticism (Gr. *agnostos*) means an unknowing, a profession of ignorance. Historically, the word "agnostic" was first used by T. H. *Huxley in 1869. Having joined the Metaphysical Society, a society whose members professed knowledge on all kinds of mysteries, and wishing to show his opposition to such extravagant claims, Huxley adopted the name "agnostic." Since his time the term has been used to designate anyone who denies man a knowledge of immaterial reality, and especially of the existence and nature of God.

Kinds of Agnosticism. An agnostic is not an atheist. An atheist denies the existence of God; an agnostic professes ignorance about His existence. For the latter, God may exist, but reason can neither prove nor disprove it. Agnostics have been divided into two groups: those who deny that reason can know God and make no judgment concerning that existence; those who deny that reason can prove it but nonetheless profess a belief in God's existence. A well-known contemporary instance of the first group is Bertrand *Russell; a famous example of the second is Immanuel *Kant. With few exceptions, modern and contemporary agnostics belong to the second group.

Another division of agnosticism may be made in terms of the philosophical commitments that cause their adherents to deny the possibility of knowing God. These commitments are many and varied, but the principal ones in the history of thought may be enumerated as nominalism, empiricism, Kantianism, the theory of the unconditioned, logical positivism, and existentialism. The remainder of this article explains the philosophical grounds for agnostic attitudes within these schools and gives a critical evaluation of each.

Nominalism. *William of Ockham, the father of philosophical *nominalism, denied that the human intellect could with certitude demonstrate the existence of One, Infinite God. For Ockham, universality or community is only a condition of thought and in no sense a truth about being. There is nothing in things that allows the mind to transcend from them to God.

Argument. The line of reasoning for Ockham and his followers is clear. Unless there resides in the beings of man's experience a *relation that orders them to God, the mind cannot demonstrate the existence of God from the existence of these beings. For the nominalist no such relation exists. Relation bespeaks an order between two things. And since order must include the things ordered, it implies a pattern of inclusiveness, or univer-

را قابل اثبات نمی‌داند و مخصوصاً وجود دلیلی را برای اثبات خدا یا معجزات و کرامات نفی می‌کند. هاکسلی، واضح لفظ آگنوستیسم هر گونه عقیده‌ای را که متکی بر شواهد و ادله قطعی و مسلم نباشد نفی می‌کند و تنها علم اثباتی را علم می‌داند. آگنوستیکها از لحاظ اخلاقی نیز اعتقاد به چیزی را که به نحو علمی مسلم نشده است صحیح نمی‌دانند.

ملاً احمد نراقی (م ۱۲۴۵ ق) همچون دیگر فقهاء شیعه، لاآذریته را کافر و مرتد می‌داند؛ وی در *معراج السعاده*، فصل آخر از صفت دوم، از مقام سوم، از باب چهارم، در رابطه با اسباب سوء خاتمه (= به اعتقاد بد مُرکَن) می‌نویسد: «... و می‌تواند شد که آدمی، امری (را) که خلاف واقع باشد اعتقاد کند و در وقت مردن، خلاف آن بر او ظاهر شود و به این سبب، تشکیک در سایر عقاید صحیحۀ خود کند و کافر گردد... همچنانکه گویند: فخر رازی (امام المُشَکِّکین) روزی می‌گریست؛ از سبب گریه او پرسیدند. گفت: هفتاد سال که در مسأله‌ای به نوعی اعتقاد داشتم، امروز دانستم که باطل بوده! از کجا (که) سایر عقاید من چنین نباشد؟!... و از نصیرالدین طوسی که از اعاظم متکلمین است منقول است که گفت: هفتاد سال در علوم عقلیه فکر کردم و کتاب‌های بسیار در آنها تصنیف کردم؛ بیش از این نیافتم که این مخلوقات را خالق است؛ و در این هم، یقین عجوزه‌های قبیله از من بالاتر است! پس طریق صحیح، آن است که همه کس، اصل ایمان و عقاید خود را از صاحب وحی (= پیامبر اکرم - ص - و پس از او از ائمه اطهار - ع) اخذ کنند...» (ص ۱۴۲ و ۱۴۳). البته لازم به تذکر است که: نصیرالدین طوسی، اهل تشکیک نبوده و از لاآذریته نمی‌باشد (برخلاف فخر رازی و ختیم و ابن سینا و... که از لادریه هستند) در شعر زیر، این مسأله به نحوی دیگر منعکس شده است (در انتقاد از فلاسفه):

این شنو، خواجه نصیرالدین ما
معرّف گشته بدین تبیین ما
گویدت: هفتاد سال برگهر
بوده‌ام در فلسفه اهل نظر
کرده‌ام تصنیف و تألیف کثیر

لاآذریته، اصطلاحی برای کسانی که درباره مسائل ما بعد الطبیعه و به طور کلی مسائلی که از دایره آزمایش انسان خارج است و با دلایل تجربی و ریاضی قابل اثبات نیست، سکوت می‌کنند، بی آنکه آن را اثبات یا نفی کنند می‌گویند ما درباره آن چیزی نمی‌دانیم = لادری. اصطلاح لادریه برای اینگونه اشخاص اصطلاحی جدید است، و ظاهراً مأخوذ از کلمه آگنوستیسیسم است که هاکسلی در ۱۸۶۹ م آن را به کار برد، و از آن به بعد به عقیده‌ای که ذهن و عقل انسان را از درک حقیقت نهایی ناتوان می‌پندارند، گفته شد. شکاکان و سوفسطائیان دنیای قدیم نیز انسان را از درک حقایق ماوراء محسوسات عاجز می‌دانستند. در میان متفکران عالم اسلام نیز کسانی بودند که به قصور خود از درک حقایق معترف بودند، یا اصلاً آن حقایق را قابل درک نمی‌دانستند. مثلاً در بیت شعر منسوب به ابن سینا می‌بینیم که اعتراف می‌کند که:

اندر دل من هزار خورشید بتافت

آخر به کمال ذره‌ای راه نیافت

یا در رباعی منسوب به فخر رازی هست که:

هفتاد و دو سال عمر کردم شب و روز

معلوم شد که هیچ معلوم نشد

بعضی‌ها هم اصلاً علم به حقایق نهایی را محال می‌دانند و می‌گویند:

ما ز آغاز و ز انجام جهان بیخبریم

اول و آخر این کهنه کتاب افتاده است

و یا

پشه کی داند که این باغ از کی است

در بهاران زاد و مرگش در دی است

البته باید گفت که کسانی که این اظهار را کرده‌اند خود کسانی بوده‌اند که درباره خدا و روح و معاد و سرنوشت انسان، اظهارات قطعی و جزمی کرده‌اند، و مثلاً فخر رازی یا ابن سینا یا خیام فقط در شعر چنین گفته‌اند و در کتب فلسفی خود از مدعیان معرفت و قطع و یقین بوده‌اند. ابوالغلاء مغزی که ظاهراً کتابی فلسفی تدوین نکرده است در بعضی از اشعار خود منکر یقین بوده و نتیجه منتهای کوشش انسان را ظن و حدس می‌داند. هیوم، فیلسوف معروف انگلیسی را می‌توان جزو لادریه شمرد زیرا او نیز امور مابعد طبیعی